

Yazar Bilgileri Author(s)

Doktora Öğrencisi
Metin YILDIZ

Dicle Üniversitesi
Tefsir

metinyildiz002@gmail.com
ORCID: 0000-0002-1124-2297

Künye Bilgisi

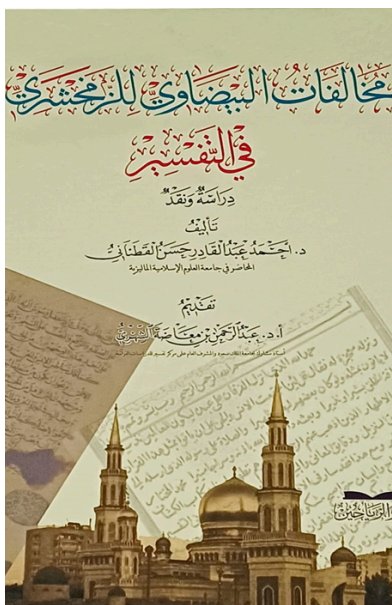
Ahmed Abdulkadir Hasan el-Katenâni. *Muhâlefâtü'l-Beyzâvi li'z-Zemahşerî fi't-Tefsîr*.

Ürdün: Daru'r-Reyyâhîn, 2021.

288 sayfa.

ISBN: 9789923762646.

Kitap İncelemesi / Book Review

Anahtar Kelimeler / Keywords

Tefsir / Tafsir
el-Keşşâf / al-Kashshaf
Envârü't-Tenzîl / Anwâr al-Tanzîl
Muhalefet / Opposition
Mukayese / Comparison

Makale Tarihleri / History of Article

Geliş Tarihi /Received

26/04/2024

Kabul Tarihi /Accepted

08/06/2024

Atıf / Citation

Yıldız, Metin. “Ahmed Abdulkadir Hasan el-Katenâni. *Muhâlefâtü'l-Beyzâvi li'z-Zemahşerî fi't-Tefsîr*”. *Kitabiyat İlahiyat Araştırmaları İnceleme-Eleştiri Dergisi* 2/1 (Haziran 2024), 26-41.

Tefsir ilminde literatürü etkileyen, ona yön veren ve sonraki yüzlerce çalışmaya kaynaklık teşkil eden muhalled eserler telif edilmiştir. Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*ı ve bunun ihtisârı ve îcâzı olarak nitelendirilen, Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envârü't-tenzîl* isimli eseri klasik tefsirler arasında öne çıkmıştır. Tefsir literatürüne göz gezdirildiğinde bu iki eser üzerine sayısı beş yüze varan hâlihazırda yazma ve matbu olmak üzere şerh, hâşiye ve ta'lika türü eserlerin kaleme alındığı görülmektedir. Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ını önemli ölçüde takip eden Beyzâvî, eserini telif ederken Zemahşerî'nin görüş ve tercihlerine katılmayarak ona birçok yerde muhalefet etmiştir. Gerek tefsir gerekse ulûmu'l-Kurân'a ilişkin birçok meselede ileride değineceğimiz üzere Zemahşerî'nin karşısında yer almıştır. İki müellif arasındaki ihtilafları, bu ihtilafların ilgili olduğu ilim dallarını, çeşitlerini, görüş ve tercihlerini bir araya getirmek gayesiyle Ahmed Abdulkâdir Hasan el-Katenânî tarafından bir eser kaleme alınmıştır. Doktora tezi olarak hazırlanıp daha sonra kitap haline getirilerek basılan bu eserin orijinal haliyle adı *Muhâlefâtü'l-Beyzâvî li'z-Zemahşerî fi't-Tefsîr*'dir.

Müellifin söz konusu kitabı mukaddime, dört bölüm ve sonuç kısmından müteşekkildir. Eserin girişinde yazar, *el-Keşşâf* ve *Envârü't-tenzîl*'in öneminden ve aralarındaki ilişkiden bahsetmektedir. Bir yönüyle *Envârü't-tenzîl*'in *el-Keşşâf*'ı ihtisâr ettiğini diğer bir yönüyle de farklı tespit ve tercihlerle ondan ayrılan özgün bir yöne sahip olduğunu dile getirmektedir (s. 9-10). Yazar, *Envârü't-tenzîl*'i tahlil eden, görüş ve tercihlerini değerlendiren diğer tefsirlerden de yararlanarak *el-Keşşâf*la mukayese eden yeterli düzeyde ilmî bir çalışma bulunmadığı için bu konuyu incelemeye karar verdiğini ifade etmektedir (s. 10). Bu hususa dair önceki bazı çalışmalara değinen yazar kendi çalışmasının onlardan farkına da değinmektedir. Önceki çalışmalarda

farklı müfessirlerin Zemahşerî'ye ihtilafları söz konusu iken müellifin bu çalışmasında Beyzâvî'nin ihtilaf ettiği hususlar ele alınmıştır. Çünkü yaşadığı zaman dilimi olarak Zemahşerî'ye en yakın olan ve eseri *el-Keşşâf*ı ihtisâr eden müfessir Beyzâvî'dir. Müellife göre Beyzâvî'nin hem asır olarak Zemahşerî'ye en yakın olması hem de eserini ihtisâr etmesinden dolayı bu durumda olan bir müfessirin ihtilaflarının yer aldığı tefsir de üzerinde çalışma yapılmaya en uygun eserdir. Müellifin belirttiğine göre önceki çalışmalarda nahiv ilmine dair ya da anlamını göz önünde bulundurmadan sadece dilin gramerine dair konularda ihtilaflar söz konusudur. Fakat bu çalışmada ise Beyzâvî'nin eserinde sadece nahiv ilmine dair konuları değil bununla beraber kelimelerin manalarını izah sadedinde kelimelerin tefsiri, dilbilimsel meseleler, belâgat kapsamında meânî ve beyân ilimleri ve ulûmü'l-Kur'ân alanlarındaki ihtilaflara yer verilmektedir. Yine müellife göre diğer çalışmalardaki ihtilaflar belli başlı birkaç sûreyle sınırlı iken bu çalışmada Beyzâvî tefsiri bağlamında Kur'an sûrelerinin tamamında yer alan ihtilaflar ele alınmıştır (s. 12).

Müellif, konuyu çalışırken hangi yöntemi dikkate aldığına da temas etmektedir. Bu bağlamda "ihtilaf zıtlıkta değil çeşitliliktedir" kaidesinden hareketle çalışmasını ele alacağını ve mukayeseli tahlil yöntemine göre konuyu inceleyeceğini belirtmektedir. İbn Teymiyye'nin tefsir usûlüne dair eserini şerh eden Müsâid b. Süleyman et-Tayyar, bahsi geçen kaideyi izah sadedinde konu için müstakil bir başlık ayırmıştır.¹ Ona göre ihtilaf, çeşitlilik ve zıtlık olmak üzere iki türdür. Kelimelerin anlamlarındaki çeşitliliğe dair ihtilafta lafızlar farklı olmakla beraber anlamları aynıdır veya yakındır. Fakat zıtlığa dair ihtilafta

¹ Müsâid b. Süleyman b. Nasır et-Tayyâr, *Şerhu Mukaddimeti fi Usûli't-Tefsir*, (Kahire: Daru İbni'l-Cevzi, 2. Basım, 1426), 73-125.

ise lafızlar farklı olduğu gibi anlamları da farklıdır.² Şer'î-fikhî meselelerde, müçtehitlerin görüşlerinde ve Kur'an'ın kıraatiyle ilgili olan meselelerdeki ihtilaf, aynı lafız içerisindeki çeşitlilik türüne girer. Müfessirler arasındaki ihtilaflara dair birkaç örneğe yer veren müellif, ihtilafın zıtlıkta değil çeşitlilikte olduğu kaidesinin müfessirler tarafından çokça uygulandığını göstermektedir.³ Burada şu hususu belirtmek isteriz ki İbn Teymiyye bu kaideyi esasen sahabe ve tâbiîn ihtilafları için dile getirirken yazar, bunu daha sonraki iki müfessirin yorumlarını mukayese ederken devreye sokmaktadır. Yazarın bu ilmi yöntemi tatbik etmesinde İbn Teymiyye'den etkilenebileceğini ifade etmekle beraber klasik tefsir eserlerinde söz konusu kaidenin örneklerine bolca yer verildiğini görmekteyiz. Bu da gösteriyor ki sahabe ve tâbiîn dönemini kapsayan erken dönem tefsir faaliyetlerinin belirleyici unsuru olan kaide, sonraki dönemlerde yapılan tefsir faaliyetlerinde de yol gösterici olmuştur diyebiliriz. Ayrıca müellif her iki müfessir arasındaki ihtilafları izah ederken birçok yerde Kur'an'ın Kur'an'la tefsirini yöntem ve kaide olarak kullanmıştır (s. 64).

Çalışmada yararlanılan kaynaklara baktığımızda müellifin Taberî'nin (ö. 310/923) *el-Câmiu'l-Beyân*, İbn Atiyye'nin (ö. 541/1147) *el-Muharrerü'l-Vecîz*, Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *Mefâtihü'l-Ğayb*, Kurtûbî'nin (ö. 671/1273) *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'an*, Ebû Hayyân'ın (ö. 745/1344) *el-Bahru'l-Muhît*, Semîn el-Halebî'nin (ö. 756/1355) *ed-Dürrü'l-Masûn*, İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *Tefsirü'l-Kur'ani'l-Azîm*, Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *ed-Dürrü'l-Mensûr*, Ebussuûd Efendî'nin (ö. 982/1574) *İrşâdu Akli's-Selîm* ve İbn Âşur'un (ö. 1970) *et-Tahrîr ve't-tenvir* gibi tefsir literatüründe öne

² Müsâid b. Süleyman, *Şerhu Mukaddimeti fi Usûli't-Tefsir*, 75-76.

³ Müsâid b. Süleyman, *Şerhu Mukaddimeti fi Usûli't-Tefsir*, 77-125.

çıkması ve köşe taşı mesabesinde olan tefsirlerden istifade ettiğini görmekteyiz. Bu tefsirlerle beraber yazarın kaynak olarak kullandığı tefsir hâşiyelerin sınırlı olması kitabın eleştirilecek yönlerinden birisidir. Kitapta meseleleri izah ederken sadece İbnü'l-Müneyyir'in (ö. 683/1284) *el-İntisâf*, Tîbî'nin (ö. 743/1343) *Fütûhü'l-Ğayb*, Şeyhzâde'nin (ö. 950/1543) *Hâşiyê alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, Süyûtî'nin *Nevâhidü'l-Ebkâr ve Şevâridü'l-Efkâr*, Konevî'nin (ö. 1195/1781) *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî* ve Şehâbeddin Hâfâcî'nin (ö. 1069/1659) *Înâyetü'l-Kâdî ve Kifâyetü'r-Râzî* adlı hâşiyelerini kaynak olarak kullanmıştır. Halbuki *el-Keşşâf* ve *Envârü't-tenzîl* üzerine birçok şerh, hâşiyeye ve ta'lika türü eserlerin kaleme alındığı, bunların en önemlilerinin günümüze ulaştığı bilgisini dikkate aldığımızda kaynak olarak kullanılan hâşiyeye sayısı çok sınırlıdır. Bu da araştırmamızın kaynak yelpazesini daraltmıştır. Bu durum müellifin çok az sayıdaki kaynaklardan yola çıkarak değerlendirme yapıp görüş bildirdiği anlamına gelmektedir.

Müellifin çalışmadaki kaynaklarına dair yapacağımız bir diğer eleştiri de yazarın *el-Keşşâf* ve *Envârü't-tenzîl* hâşiyeleri üzerine Türkiye'de yapılan ilmi çalışmaları dikkate almamasıdır. Bu önemli hususun gözden kaçırılmış olması ya da ihmal edilmesinin söz konusu kitap için büyük bir eksiklik olduğunu düşünmekteyiz. Hâlbuki ülkemizde Mesut Kaya,⁴ Şükrü Maden⁵ ve Mehmet Taha Boyalık⁶ gibi

⁴ Mesut Kaya, *Şerh ve Hâşiyeleri Bağlamında el-Keşşâf'ın Tefsire Etkileri, Tefsir Tarihine Bibliyografik Bir Katkı*, (Ankara, İlahiyat Yayınları, 2015); "a.mlf." *Tefsir Geleneğinde el-Keşşâf: Şerh ve Hâşiyeleri Üzerine Bir İnceleme*, (İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019); "a.mlf." "İslâm İlimler Tarihinde Muhâkemât Geleneği Tefsir Hâşiyeleri Merkezli Bir Deneme", *İslam Araştırmaları Dergisi* 33/1 (2015), 1-37; "a.mlf." "el-Keşşâf'ta Gizli İ'tizal, ez-Zemahşerî'nin Tefsir Mukaddimesi Üzerinden Halku'l-Kur'ân

araştırmacıların çalışmaları başta olmak üzere *el-Keşşâf* ve *Envârü't-tenzîl* hâşiyeleri üzerine birçok önemli araştırma yapılmıştır. İlmî ve derinlikli çalışmaların gün geçtikçe sayısı artmaya da devam etmektedir. Yapılan bu çalışmaların ülkemizle sınırlı kalmaması ve Arap dünyasındaki araştırmacıların da Türkiye'deki şerh ve hâşiye literatürü üzerine yapılan yeni ve ilmî çalışmaları görmesi gerekmektedir. Zira akademik ve ilmî bir çalışma yapmak, alana dair yazılan farklı dillerdeki diğer çalışmaları da göz önünde bulundurmaya gerektirir.

Müellif, Zemahşerî ile Beyzâvî arasındaki ihtilafı konuları belirlemiş ve bunu yaparken de daima sözü asıl sahibine isnad etmiştir. Kaynak olarak kullandığı hâşiyelerden daha

Tartışmaları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 56/1 (2015), 107-135; "a.mlf." "Osmanlı İlim Geleneğinde Şerh ve Hâşiye Yazıcılığı Ahmed el Karamânî'nin Tefsiri Zemahşerî Şerhi Örneği", *Marife* 15/1 (2015), 9-31.

⁵ Şükrü Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleneği ve Şeyhzâde'nin Envârü't-Tenzîl Hâşiyesi*, (Ankara, İSAM Yayınları, 2015); "a.mlf." "Tefsirde Şerh Hâşiye ve Ta'lika Literatürü", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2014), 183-220; "a.mlf." "Osmanlılarda el-Keşşâf ve Envârü't-Tenzîl Hâşiyeleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 9/18 (2011), 241-273; "a.mlf." "Şeyhzâde Muhyiddin Kocevi'nin Beyzâvî'ye Eleştirilerinin Değerlendirilmesi", *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2020), 33-55.

⁶ Mehmet Taha Boyalık, *el-Keşşâf Literatürü: Zemahşerî'nin Tefsir Klasiğinin Etki Tarihi*, (Ankara, İSAM Yayınları, 2019); "a.mlf." "el-Keşşâf Şerh-Hâşiye Geleneğinde Tefsir İlminin Mahiyeti Tartışması", *Nazariyat Dergisi* 4/1 (2017), 91-118; "a.mlf." "Tefsir Şerh-Hâşiye Geleneğinde Kurucu Bir Eser: Kutbüddin er-Râzî'nin Şerhu Müşkilâti'l-Keşşâf'ı", *Nazariyat Dergisi* 5/2 (2019), 139-160; "a.mlf." "Yemenî'nin Tuhfetü'l-Eşrâf Adlı el-Keşşâf Şerhinde Mu'tezile Savunusu", *İslam Araştırmaları Dergisi* 39 (2018), 28-54; "a.mlf." "Osmanlı'da Şerh-Hâşiye Yazıcılığı: el-Keşşâf Literatürü Örneğinde Bir İnceleme", *Osmanlı'da İlm-i Tefsir: Âlimler, Eserler ve Meseleler Sempozyumu*, (İstanbul: İSAR Yayınları, 2018).

önce kimsenin ihtilaf olarak görüp açık bir şekilde temas etmediği başka ihtilaflara da yer verdiğini söylemektedir. Konuları karışık olarak değil aksine belli bir düzene göre başlıklar halinde tasnif ederek ele almıştır. Her iki müfessir arasındaki bütün ihtilaf örneklerine yer vermek yerine her konu ve başlıkla ilgili üç dört örneğe yer vermekle iktifa etmiştir. Bunu yaparken de önce Zemahşerî ve Beyzâvî'nin ayetlerin tefsirine dair görüşlerini zikretmiş ve her iki müfessire katılan veya muhalefet eden müfessirlerin görüşlerine dikkat çekmiştir. Ayrıca müfessirlerin konuya dair zikrettikleri delilleri de ilave ederek görüşlerin eleştirisini yapmıştır. Bununla beraber ayetin, kelimenin ya da ibarenin kendince doğruya en yakın anlamını tespit etmeye çalışmıştır (s. 12-13). Bununla beraber müellifin yöntemi, söz konusu yöntemi kitap boyunca koruması, kullandığı dil ve biçimin sade, anlaşılır, akıcı ve açık olması, kitabın başarılı yönleri arasında zikredilmeyi hak etmektedir.

Kitabında Zemahşerî ile Beyzâvî arasındaki akidevî ve fikhî ihtilaflara değinmediğini belirten müellif, bu hususta Zemahşerî'nin Mu'tezilî-Hanefî, Beyzâvî'nin ise Eş'ârî-Şafii olmasından dolayı aralarında ihtilaf bulunmasının gayet açık ve anlaşılır bir durum olduğunu gerekçe göstermiş, konuya dair detaylar için kaynak olarak akaid ve fıkıh kitaplarına bakılabileceğini de ayrıca ilgili araştırmacılara tavsiye etmiştir (s. 12-13). Bizce kitabın eleştirilecek yönlerinden birisi de yazarın akidevî ve fikhî ihtilaflara değinmemesidir. Oysa şerh ve hâşiyelerde her iki müfessir mukayese edilirken ele alınan önemli konular arasında inanç ve fıkhâ ilişkin yorumlar da yer almaktadır. Tarihte şerh ve hâşiyeler üzerinden yürüyen İslâmî eleştiri geleneğine baktığımızda ulemânın Zemahşerî ile Beyzâvî'nin mezhebî kabullerini bir tarafa bırakarak hangi görüşün daha doğru

olabileceğini ifade etme adına müfessirlerin akîde ve fıkha ilişkin problem ve yorumlarını mukayeseli olarak incelemişlerdir. Her iki müfessirin mezhebî kabulleri farklı olabilir, bu da doğal olarak farklı sonuçları doğurabilir. Fakat bu hakikat, akîde ve fıkıh açılarından mukayese yapmayı gereksiz hale getirmez. Aksine müfessirlerden hangisinin ayetlere yaklaşımı daha doğrudur, hangisi ayetin siyakına, Kur'an'ın kendi içindeki bütünlüğüne vs. daha uygun gibi sorular eşliğinde incelenmesi gerekirdi. Zira Kur'an yorumunda sadece dilsel problemler değil hatta önemli bir kısmı olmak üzere inanç ve fıkha dair konular da yer almaktadır. Bu nedenle konunun inanç ve fıkıh nokta-i nazarından da her ikisinin tercih ve gerekçeleri tespit edilip, dilbilimsel problemlerde olduğu gibi doğru-muhtemel görüş hakkında değerlendirme yapılması beklenirdi. Yapılan çalışmanın aslında bir doktora tezi olmasını göz önünde bulundurduğumuzda bu eleştirimizin haklı ve yerinde olduğunu düşünmekteyiz.

Kitabın birinci bölümünde ifade kalıplarının ve bazı cümlelerin dilbilimsel açıdan tefsiri üzerinde durulmuştur. Her iki müfessir arasında ulûmü'l-Kur'ân, belâgat, dilbilim ve nahvî konulara nazaran tefsire taalluk eden Kur'anî kavramlar, kelimeler, Kur'an'da yer alan terkip ve hitapların manası gibi meseleler arasında ihtilaf azdır. Kur'an kavramları alt başlığı altında dört ayrı örneğe yer veren müellif, Beyzâvî'nin değerlendirme ve tercihlerinin ayetin manası ve münasebatı açısından daha uygun olduğu görüşünü ileri sürmektedir (s. 41-58). Müellif, yer yer Zemahşerî'nin görüşünün isabetli olduğunu söylese de ekseriyetle Beyzâvî'nin izah ve tefsirlerini daha isabetli bulmaktadır. Yazarın bu tutumunda Zemahşerî'nin Mu'tezilî-Hanefî, Beyzâvî'nin ise Eş'ârî-Şafîî olmasını göz önünde bulundurduğumuzda bizatihi müellifin kendisinin

mezhebî kabullerinin de etkili olabileceğini düşünmekteyiz. Müellif bu tutum ve görüşünü ifade ederken şu hususa da yer vermeyi ihmal etmemektedir: “Kur’an’ın pek çok vecihleri vardır. Ayetler farklı manalara gelebilecek şekilde te’vil edilebilir. Ama şurası da unutulmamalıdır ki her iki müfessir arasındaki ihtilaf da zıtlık değil aynı yorumun içindeki çeşitliliktedir.” (s. 72).

Ulûmü’l-Kur’ân meselelerine dair ihtilaflara göz gezdirdiğimizde her iki müfessir arasında nâsîh-mensûh, kıraat, sûrelerin mekkî-medenî oluşu ve ayetlerin sayısının mahiyeti olmak üzere dört meselede ihtilaf olduğunu görmekteyiz. Örneğin nesh meselesinde hangi ayetin nasîh olduğu müfessirlere göre farklılık arz etmektedir. Zemahşerî, Ankebût sûresinin 46. ayetini nesh eden ayetin Tevbe sûresinin 29. ayeti olduğu görüşünü savunurken Beyzâvî’ye göre ise ilgili ayeti nesh eden Tevbe sûresinin 5. ayetidir. Yine bununla beraber Şafiîlerde sünnetin Kur’ân’ı nesh etmesinin caiz olmaması hususu farklı örnekler üzerinde detaylıca izah edilmiştir (s. 98-99).

Kıraat konusunda Zemahşerî’nin *el-Keşşâf*’ta çok dikkatli olmaması, nakillerde çokça şâz kıraatlere yer vermesi ve kıraat imamlarına aykırı görüşler beyan etmesi, müellif tarafından yapılan önemli bir tespittir (s. 108, 113). Bahsi geçen tutum ve yaklaşımların Zemahşerî’nin tefsirinin kıymetini düşürdüğü yorumu ayrıca yapılmaktadır (s. 119). Bununla beraber kıraat konusunda Beyzâvî’nin yöntemi ve görüşlerinin daha isabetli olduğu hususu da müellif tarafından zikredilmektedir (s. 113). Yine müellif, kitabında Zemahşerî ile Beyzâvî arasında kıraat ilmine dair bariz farkları sıralamaktadır. Ona göre Zemahşerî, *el-Keşşâf*’ta mütevâtir ve şâz ayrımı yapmadan ilgili kıraatlere yer vermiş, doğru olduğunu düşündüğü kıraati nahiv açısından

mukayese etmeyerek aralarında ayırım yapmamış, başka müfessirlere muhalefet ettiği zaman mütevâtir kıraatları zayıf göstermiş ve görüşlerine katıldığı müfessirlere göre mütevâtir yerine şâz kıraatleri öncelemiştir. Ayrıca kıraatin kime ait olduğu ve o kıraatte kimlerin okuduğu konusunda da hata etmiştir. Fakat Beyzâvî, tefsirinde mütevâtir ve şâz kıraatlere yer vermiş, kıraatlerin kime ait olduğunu belirtmiştir. Yine müellife göre Beyzâvî, kıraat konusunda Zemahşerî'den daha bilgili ve daha sağlamdır. Mütevâtir kıraatlerde ve kıraat âlimlerine itirazlarda Zemahşerî gibi davranmamış, kıraâatin şâz veya zayıflığı hakkında teenniyle hareket etmiştir. Kitapta da yer aldığı üzere Beyzâvî'nin Zemahşerî'ye en çok muhalefet ettiği alanlardan birisi de kıraat alanıdır (s. 119).

Kitabın diğer bölümlerini teşkil eden belâgat ilmine dair de her iki müfessir arasında ihtilaflar mevcuttur. Müellifin araştırmaları sonucu Abdulkâhir Cürcânî'nin (ö. 471/1078-79) nazm teorisini ilk defa uygulayan müfessir Zemahşerî'dir. *el-Keşşâf* tefsirinin satır aralarına baktığımızda görüyoruz ki söz konusu teori bizzat müfessir tarafından tatbik edilmiştir (s. 134). *el-Keşşâf*'ı diğer tefsirlerden ayıran önemli bir özellik bu tefsirde belâgat ilminin inceliklerine çokça yer verilmiş olmasıdır (s. 134). Yine bu bölümde müellifin belirttiğine göre her iki müfessir arasında meânî ve beyân ilimlerine dair konularda ihtilaflar mevcut iken bedî ilminde herhangi bir ihtilaf söz konusu değildir (s. 134). Beyan ilmine dair Zümer sûresinin 74. ayetinde yer alan istiare sanatına dair verilen örnekte her iki müfessir arasındaki ihtilafı izah ederken ayetlerin siyakına da yer verilmektedir. Müellifin ısrarla vurguladığı üzere siyak ve sibak ayetin anlamını belirleyicidir. Buna göre 'arz' kelimesinin tefsirinde ayetlerin siyakı farklı olduğu için aynı kelime Zümer sûresinde 'cennet' olarak, İbrahim sûresinde

ise 'mahşer meydanı' diye tefsir edilerek farklı sûrelerde farklı anlamlara gelmektedir. Kitapta bu kaidenin dikkate alınması gerektiği de ayrıca ifade edilmektedir (s. 168).

Dilbilimsel konulara dair verilen örneklerde kelime ve lafızların kök manası incelenirken sınırlı kaynaklardan istifade edilerek ihtilaflara yer verildiği eleştirisini zikretmeliyiz. Seâlibî'nin (ö. 429/1038) *Fıkhü'l-Luga*, Râğıb el-İsfehânî'nin (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) *el-Müfredât* ve Zebîdî'nin (ö. 1205/1791) *Tâcu'l-Arûs* adlı eserleri, yazarın sözlük olarak kullandığı kaynaklardandır (s. 176). 'Rab' kelimesinin kök manasıyla ilgili olarak Zemahşerî'ye göre kelimenin aslı sıfat-ı müşebbehe iken Beyzâvî'ye göre ise mastardır. Müellif söz konusu örneğin izahını yaparken Tîbî'nin görüşünü de naklederek Beyzâvî'nin ilmi hassasiyetini ve anlayışını bir kez daha gözler önüne sermektedir (s. 181). Yine aynı konuya dair başka örnekte de bariz bir ihtilaf söz konusudur. 'İbtıla' kelimesinin izahını yaparken müellife göre Beyzâvî Allah'ı tenzih amaçlı bu kavramın 'teklif' olduğunu ileri sürerek sözlüklere yani dilbilimcilere muhalefet etmektedir. İsbetli olan ise sözlüklerde de yer aldığı üzere hakikat değil mecazdır diyen ve kelimeyi 'ihtibar' olarak tefsir eden Zemahşerî'nin görüşüdür (s. 186).

Müellif, nahiv ilmine dair ihtilaflara değinmeden önce bu ilmin, Kur'an'ın anlaşılmasındaki önemine yer vermektedir. Ona göre nahiv ilmi Allah'ın muradını ortaya koyma amacıyla yazılan her tefsirin mutlaka başvurduğu en önemli ilimlerden birisidir. Müfessirler kelimelerin, cümlelerin ve Kur'an ayetlerinin i'rabını yaparken nahiv ilmine müracaat ederler. Nahiv ilmi olmaksızın Kur'an'ın manası kesinlikle doğru anlaşılabilir. Her iki müfessir arasındaki ihtilafın en çok olduğu alan nahiv ilmidir. Kitabın diğer bölümlerine

göre burada örneklere, ihtilaflara ve değerlendirmelere daha fazla yer verilmektedir (s. 201). Şâz kıraatin Kur'an olmadığı ama nahiv konularında delil olarak kullanılmasının caiz olduğu hususu da ayrıca müellif tarafından belirtilmektedir (s. 211).

Sonuç kısmında ise müellif *el-Keşşâf* ve *Envarü't-tenzîl* hâşiyelerine çokça müracaat ettiğini söylemesine rağmen kitabında istifa ettiği ve kaynak gösterdiği hâşiyeler sınırlıdır. Bunun iki sebebi olabileceğini düşünüyoruz. Birincisi, diğer hâşiyelerde de benzer ya da aynı görüş ve izahların yer almasıdır. İkincisi, çalışmanın ortaya çıkış sürecinde kitap değil de bir tez çalışması olmasından dolayı az kaynağa müracaat etmesidir diyebiliriz. Fakat daha önce de ifade ettiğimiz gibi aralarındaki ihtilaflara yer verilen müfessirler, tefsir literatürünü etkilemiş, yön vermiş ve tefsirlerinin anlaşılmaları için hâlihazırda sayısı beş yüze varan şerh, hâşiyeye ve ta'lika yazılan önemli eserlerdir. Böylesine önemli eserlerdeki ihtilafları izah ederken onlarla ilgili yazılmış diğer eserlere de müracaat etmek ilmî ve gerekli bir metottur.

Müellif çalışmasının sonucu niteliğindeki bölümünde bazı önemli tespitlere de yer vermektedir. Yazara göre bu çalışma, Beyzâvî'nin ciddi ve ilmî yönüme sahip bir müfessir olduğunu bir kez daha bizlere hatırlatmaktadır. Bu hususla beraber Beyzâvî muhalefet ederken hiçbir yerde Zemahşerî'nin ismine açıkça yer vermemektedir. Yazara göre bu tutumun sebebi şu iki husus olabilir. Birincisi insanların Mu'tezile'ye ve Mu'tezilî akideye bakışı olumsuz olduğu için mümkün merteye eserini bu töhmetten uzak tutmak istemiştir. İkincisi ise Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzîl*'in mukaddimesinde kendisinden önceki âlimlerin isimlerine yer vermesinden dolayı ayrıca tefsirini onlarla

doldurmamak adına alıntı ve atıflarda şahısların ismini zikretmemiştir. Bu kişiler içerisinde *Envârü't-tenzîl*'in kaynakları olan Fahreddin er-Râzî ve Râğıb el-İsfehânî'nin isimlerine dahi yer vermemiştir. Müellifin yaptığı araştırmalar sonucu Beyzâvî'nin dil bilimsel ve nahiv konularında Zemahşerî'ye tabi olduğu görüşünün yanlışlığı ortaya konulmuş oldu. Kitapta birkaç örnek verilmekle iktifa edildi ama bu örnekler çoğaltılabilir. Yaygın olan kanaatin aksine Beyzâvî'nin Zemahşerî'ye en çok ihtilaf ettiği alan nahiv ilmidir (s. 237-239).

Yine müellif çalışmasının önemini ifade etme adına iki müfessir arasında ilmî meselelerde muhalefet etmenin ilmî kıymetine de değinmektedir. Ona göre bu ihtilaflar *el-Keşşâf*'ın ihtisâr ve îcâzı olarak nitelendirilen *Envârü't-tenzîl* tefsirinin ilmî kıymetini ortaya koymaktadır. Ayrıca görülmektedir ki ihtilaf, eleştiri ve reddiyelerin ilmî bir yönü vardır. Bu ihtilaf ve eleştirileri delilleriyle beraber okuyup bir araya getirdiğimizde görüyoruz ki tefsirler yaygın olan kanaatin aksine asla donuk eserler değildir. Bu eserlerde birçok âlimin görüşü yer almaktadır. Bu açıdan baktığımızda âlimler okudular, anladılar, düşündüler, ittifak veya ihtilaf ettiler, görüşlerin üzerine ilavelerde bulundular ve nihayetinde eşsiz eserler kaleme aldılar diyebiliriz. Zaten İslâmî ilimler geleneğimizde tarih boyunca eleştiri kültürü şerh, hâşiyeler ve bahsi geçen ilmî faaliyetler üzerinden yürümüştür. Bununla beraber kitapta yer alan ihtilaflar, Beyzâvî'nin müfessir kimliğini, ilmini ve derinliğini ortaya koymaktadır. Bu tür ihtilafa yönelik çalışmalar müfessirlerin kendine özgü bir yöntemlerinin olduğunu göstermektedir. Buna örnek verecek olursak eş anlamlı kelimelerin kökeni, nesh ve kıraat meseleleri gibi netameli konularda önceki âlimleri taklit etmek yerine farklı yaklaşımlarda bulunmuşlardır. Müellife göre bu ihtilaflar, Allah'ın

kitabının muradının ne olduğunu anlamaya dair etkilerin sonucunda ortaya çıkmıştır. Müellif, çalışmasını yaparken bu hususu daima göz önünde bulundurduğunu ifade etmektedir (s. 241-243).

Müellif, kitabının son kısımlarına doğru geldiğinde Kur'an ve tefsir araştırmacılarına tavsiyelerde de bulunmaktadır. Ona göre *el-Keşşâf* tefsirinde birçok mesele mevcuttur. Zemahşerî ile Beyzâvî arasındaki akîde, belağât, dilbilimsel, nahiv, tefsir ve ulûmü'l-Kur'ân alanlarındaki ihtilaflar ve delillere dair müstakil tez ve araştırmalar yapılması gerekir. Bu konuların üzerinde ilmî, derinlikli ve daha geniş araştırmalar yapmak suretiyle her konunun hakkı verilmelidir (s. 243-244). Müellif, çalışmasını sonlandırırken kaynakçaya yer verdikten sonra kitapta yer vermediği Zemahşerî ile Beyzâvî arasındaki diğer ihtilafları ise ek olarak ayrı bir listede sunmaktadır. Yine müellif verdiği listenin ihtilafların tamamının olmadığı bilgisini kaydetmekle beraber araştırmacıları hâşiyeleri incelemeye ve çıkabilecek diğer ihtilafları tespit edip üzerinde akademik, ilmî ve derinlikli çalışmalar yapmaya teşvik etmektedir.

Müellifin bu kitabı ortaya koymuştur ki klasik eserlerimiz üzerine mukayeseli tahlil metoduyla yapılacak çalışmalarla hem eserlerdeki boşluklar doldurulacak hem de tenkit ameliyesi işlerliğini koruyacaktır. Yaygın olan kanaatin aksine tefsirler asla donuk eserler değildir. Her biri kendi içinde, döneminin ilmi seviye ve zihniyetini ortaya koyan yöntemler barındırmaktadır. Tahlil ettiğimiz kitabın yazılış amaçlarından birisi de bu hakikati gözler önüne sermektir.

KAYNAKÇA

Boyalık, Mehmet Taha. *el-Keşşâf Literatürü: Zemahşerî'nin Tefsir Klasiğinin Etki Tarihi*. Ankara: İSAM Yayınları, 2019.

Boyalık, Mehmet Taha. "el-Keşşâf Şerh-Hâşiye Geleneğinde Tefsir İlminin Mahiyeti Tartışması". *Nazariyat Dergisi* 4/1 (2017), 91-118.

Boyalık, Mehmet Taha. "Tefsir Şerh-Hâşiye Geleneğinde Kurucu Bir Eser: Kutbüddin er-Râzî'nin Şerhu Müşkilâtı'l-Keşşâf'ı". *Nazariyat Dergisi* 5/2 (2019), 139-160.

Boyalık, Mehmet Taha. "Yemenî'nin Tuhfetü'l-Eşrâf Adlı el-Keşşâf Şerhinde Mu'tezile Savunusu". *İslam Araştırmaları Dergisi* 39 (2018), 28-54.

Boyalık, Mehmet Taha. "Osmanlı'da Şerh-Hâşiye Yazıcılığı: el-Keşşâf Literatürü Örneğinde Bir İnceleme". *Osmanlı'da İlm-i Tefsir: Âlimler, Eserler ve Meseleler Sempozyumu*, İstanbul: İSAR Yayınları, 2018.

Kaya, Mesut. *Şerh ve Hâşiyeleri Bağlamında el-Keşşâf'ın Tefsire Etkileri, Tefsir Tarihine Bibliyografik Bir Katkı*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2015.

Kaya, Mesut. *Tefsir Geleneğinde el-Keşşâf: Şerh ve Hâşiyeleri Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019.

Kaya, Mesut. "İslâm İlimler Tarihinde Muhâkemât Geleneği Tefsir Hâşiyeleri Merkezli Bir Deneme". *İslam Araştırmaları Dergisi* 33/1 (2015), 1-37.

Kaya, Mesut. "el-Keşşâf'ta Gizli İ'tizal, ez-Zemahşerî'nin Tefsir Mukaddimesi Üzerinden Halku'l-Kur'ân Tartışmaları". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 56/1 (2015), 107-135.

Kaya, Mesut. "Osmanlı İlim Geleneğinde Şerh ve Hâşiye Yazıcılığı Ahmed el Karamânî'nin Tefsiri Zemahşerî Şerhi Örneği". *Marife* 15/1 (2015), 9-31.

Maden, Şükrü. *Tefsirde Hâşiye Geleneği ve Şeyhzâde'nin Envârü't-Tenzîl Hâşiyesi*. Ankara: İSAM Yayınları, 2015.

Maden, Şükrü. "Tefsirde Şerh Hâşiye ve Ta'lîka Literatürü". *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2014), 183-220.

Maden, Şükrü. "Osmanlılarda el-Keşşâf ve Envârü't-Tenzil Hâşiyeleri". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 9/18 (2011), 241-273.

Maden, Şükrü. "Şeyhzade Muhyiddin Kocevi'nin Beyzâvî'ye Eleştirilerinin Değerlendirilmesi". *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2020), 33-55.

Tayyar, Müsaid b. Süleyman b. Nasır. *Şerhu Mukaddimeti fi Usûli't-Tefsir*. Kahire: Dâru İbni'l-Cevzi, 2. Basım, 1426.